

**MISIR DÜYÛN-I UMÛMİYYESİ: “CAISSE DE LA DETTE PUBLIQUE
D'EGYPTE”IN (2 MAYIS 1876) KURULUŞUNDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER**

*Düyûn-ı Umûmiyye of Egypt: Factors Influencing the Establishment of the “Caisse de la Dette
publique d'Égypte”*

Fatih ÖZÇELİK¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatihozcelik@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-2627-3376

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
11.08.2023
Kabul/Accepted:
20.09.2023

DOI:

10.18069/firatsbed.1341685

Anahtar Kelimeler

Mısır, Dış Borç, İflas,
Düyûn-ı Umumiyye, Hidiv
İsmail Paşa

Keywords

Egypt, Foreign Debt,
Bankruptcy, Commission of
the Public Debt, Khedive
Ismail

ÖZ

Dış borçlanma gelir-gider dengesinin düzeltilmesi, kalkınma projelerinin desteklenmesi, yatırımlara sermaye, modernleşme çabalarına kaynak bulma vb. gerekçelerle devletler tarafından başvuru bilindik yöntemlerden biridir. Plansız ve özensiz borçlanmalar ise zamanla bu idareler için olumsuz birtakım gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde dış borçlarını ödeyememesi sonucu kurulan Düyûn-ı Umûmiyye buna örnektir. Fakat devlet gelirlerini alacaklılara adına idare ve kontrol yetkisini kullanan bu tür yapılar sadece Osmanlı Devleti'ne özgü değildir. Buna örnek olarak Mısır gösterilebilir. Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı eyaleti Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın idaresi süresince yapılan dış borçlanmalar sonucu 2 Mayıs 1876'da Caisse de la Dette publique d'Égypte / Mısır Borç Sandığı kurulmuştur. Caisse de la Dette, Mısır bütçesinin yarıya yakına tekabül eden gelirleri alacaklılara adına kontrol etme yetkisine sahip olmuştur. Mısır'ın borçluluğu sonucunda yaşananlar birkaç yıl içinde İngiliz işgaliyle sonuçlanacak gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Hidiv İsmail Paşa dönemi bir idarecinin ülkesi ve insanların kaderinde nasıl belirleyici bir rol oynadığını göstermesi bakımından önemlidir. Hidiv'in Mısır'ı modernleştirme ve Avrupa medeniyetinin bir parçası haline getirme misyonu, emelleri ve hedefleri, Mısır'da kolay servet elde etme peşinde olan sermaye sahiplerinin hırsları ile birleşmesi artan dış borçlanmanın en önemli sebepleri olmuştur. Düyûn-ı Umûmiyye'den önce Mısır'da Caisse de la Dette kurulmasına neden olan faktörler bu çalışmada ele alınmıştır.

ABSTRACT

Foreign indebtedness is one of the most well-known methods used by states for reasons such as correcting the deteriorated income-expenditure balance, supporting development projects, providing capital for investments, needing financial resources for modernization efforts, etc. Unplanned and careless indebtedness have led to some negative developments for these administrations over time. Egypt is an example of this. In Egypt, one of the privileged provinces of the Ottoman Empire, the Caisse de la Dette publique d'Égypte or Commission of the Public Debt (Borç Sandığı) was established on May 2, 1876, depending on the foreign borrowings made during the administration of Khedive Ismail Pasha. The period of Khedive Ismail Pasha is important in terms of showing how a ruler played a decisive role in the destiny of his country and people. The Khedive's mission, dreams and goals to modernize Egypt and make it a part of European civilization, combined with the ambitions of the capitalists in pursuit of easy wealth in Egypt, have been the most important reasons of increasing foreign indebtedness. The factors that led to the establishment of Caisse de la Dette in Egypt before the Düyûn-ı Umûmiyye are discussed in this study.

Atf/Citation: Özçelik, F. (2023). Mısır Düyûn-ı Umûmiyyesi: “Caisse de la Dette publique d'Égypte”ın (2 Mayıs 1876) Kuruluşunda Etkili Olan Faktörler. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 3, 1423-1436.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Fatih Özçelik, fatihozcelik@hotmail.com

1. Giriş

Sanayi Devrimi ile birlikte önce İngiltere ve ardından Kıta Avrupası'nda meydana gelen teknik ilerleme sayesinde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde sanayileşmiş önde gelen ülkeler yeni arayışlara yöneldi. Bu devletlerin öncelikli olarak ürettikleri mamul mallar için pazar ve kendileri için gıda maddeleri ile ucuz ve bol hammadde kaynakları bulmaları gerekiyordu. Ardından biriken sermayenin ihracı için harekete geçtiler. Çünkü 1830'larda Avrupalılar sanayinin oluşturduğu büyük kârlara sahip olmuşlardı. Bu sermaye hareketliliği iki şekilde sağlanacaktı; çevre ülkelerde kendilerine hizmet eden altyapı yatırımları (ulaşım, iletişim vb.) ve borç verme. Avrupa sermayesinin yaklaşık %40'ı dönem ilerlerken çevrelere borç vermek suretiyle ihraç edilecekti (Pamuk, 2015: 193; Pamuk, 2018: 3). Sermaye hareketliliğinin başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti özellikle iki özelliğinden ötürü Batılı güçler için ön plana çıktı. Bunlardan ilki devletin modernleşmesi için gerekli idarî, ekonomik, askerî ve sosyal yeniliklerin hayata geçirilmeye başlanmasıydı. Bu dönemde aranan Avrupalı güçlerin askerî, siyasal ve malî destekleri karşılığında Osmanlı Devleti ekonomisinin daha fazla dışa açılmasına yönelik talebe maruz kalıyordu (Pamuk, 2015: 193). Özellikle İngiltere'nin bu talebi 1838 Balta Limanı Antlaşması'nı ortaya çıkardı. Diğer özelliği ise hammadde ve pazar kaynağı olarak Avrupalı güçlerin aradığı bir ülke olmasıydı. 1840'lardan itibaren ülkeye girmeye başlayan Avrupa sermayesi 1854'teki ilk dış borcun ardından giderek yoğunlaşacaktı.

Mısır özelinde ise Avrupalı güçlerin sermaye hareketliliği 1860'lardan sonra yoğunlaşacaktı. Özellikle 1860-1865 yılları arasında yaşanan Amerikan İç Savaşı Mısır'da pamuğa karşı olan talebi zirveye taşıdı. Pamuk ihracatının zirve yapmasıyla birlikte Mısır gelirlerinde muazzam artışlar meydana geldi ve hatta köylüler bile bu artıştan fayda sağladı. Fakat bu dönemde yaşanan gelişmeler Mısır ticaretini İngiliz ticarî sistemlerine sıkı sıkıya bağlayacağı gibi Hidiv İsmail Paşa'ya borç vermeye istekli yabancı sermaye sahiplerini ve maceracıları sel gibi Mısır'a çekecekti. 1850'lerde Mısır idaresinin harcamaları gelirlerin %10'unu geçmezken 1861-1871 yılları arasında harcamalar gelirlerin neredeyse iki katına ulaşacaktı. İşte bu aradaki fark sermaye akışının bir şekli olan dış borçlanma ile kapatılacaktı (Hobsbawn, 2012: 143).

Osmanlı Devleti idari sistemi içinde Mısır, 19. yüzyılın ilk yarısına doğru birtakım gelişmeler neticesinde imtiyazlı eyalet statüsü kazandı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Temmuz 1805'te Mısır'a vali tayin edilmesiyle Mısır'da yeni bir süreç başlamıştı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da güç odakları haline gelen ve Mısır idaresinin bir bütünlük arzetmesi önünde engel teşkil eden Memlûkları 1811'de bertaraf etmesiyle idaresini güçlendirdi. Akabinde Mısır'ın verimli arazilerinin sıkı denetim ve yönetim organizasyonu ile üretim kapasitesini artırdı (Rivlin, 1961). Bu noktada 1820'de Fransız Jumel tarafından Mısır'a kazandırılan yeni bir pamuk türünün yetiştirilmesi Mehmet Ali Paşa'nın malî olarak güçlenmesini sağladı. Yeni ve modern bir ordunun kurulduğu zamanda pamuk mahsulünden elde edilen gelirler Paşa'ya ordunun oluşturulması ve ordu temelli hizmetlerin (eğitim, sağlık, savaş araç ve gereçleri vb.) tesis edilmesine imkan verdi (Fahmy, 2010). Dahası üretimin arttığı bir zamanda Paşa'nın Mısır'da ürünlerin tek alıcısı ve satıcısı konuma gelmesini sağlayan tekel sistemi gelirlerini daha da artırdı.

Hidiv İsmail Paşa'nın valiliği dönemini ilgilendiren çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde araştırmacılar özellikle ortak bir noktada buluşur. Bu ortak noktada varılan sonuç Hidiv İsmail Paşa'nın saltanatı sırasındaki aşırı dış borçlanmanın Mısır'da yaşanan olumsuz gelişmelerin temeli olduğudur. Çünkü aşırı borçlanma ve bunu takip eden malî iflas önce Mısır maliyesinde ve idarî kadrolarında Avrupalıların istihdam ve müdahalesine ardından da Mısır'ın Avrupalı bir güç tarafından işgal edilmesine neden olmuştur. 19. yüzyıl Mısır idarecileri göz önüne alındığında Kavalalı Mehmed Ali Paşa (valiliği 1805-1848), Said Paşa (v. 1854-1863) ve Hidiv İsmail Paşa'nın (v. 1863-1879) idare dönemlerinde dış borçlanma ihtiyaç duyulan nakit paranın temini için başvurulan yöntemlerden biriydi. Dolayısıyla dış borçlanma sadece Hidiv İsmail Paşa dönemine has bir yöntem değildi. Fakat kısa vadeli ve planlı borçlanma yapan Mehmed Ali ve Said Paşalardan farklı olarak Hidiv İsmail Paşa döneminde yoğun ve kontrolsüz gerçekleştirilen bir borçlanma söz konusuydu. Bu kontrolsüz borçlanma Mısır'da yıkıcı bir malî iflası, Avrupalıların kontrolünü ve İngiltere'nin işgalini beraberinde getirdi.

1863 yılında Mısır idaresinin başına geçen Hidiv İsmail Paşa 1875 yılında malî iflasla karşı karşıya kaldı. Mısır maliyesinin incelenmesi ve tavsiyelerde bulunması için Mısır'a gönderilen Stephan Cave* çalışmaları

* Süveyş Kanalı hisselerinin satış görüşmelerinden hemen önce Hidiv İsmail Paşa, İngiliz Başkonsolosu Stanton'dan Mısır maliyesinin incelenmesi ve Maliye Bakanlığı'na tavsiyelerde bulunması için istediği yardımın bir sonucu olarak İngiliz

sonucunda hazırladığı raporun (McCoan, 1877: 372-391) girişinde malî iflâsa neden olan durumu şu şekilde özetledi: “Mısır, hükümdarlarını iflâs etmenin eşiğine getiren Doğu ülkelerinin cehalet, israf ve savurganlığı ile Batı medeniyetini benimseme çabalarının sebep olduğu büyük harcamalardan muzdaripti. Yanlış yönetilen doğru çabalar olduğu gibi çok para harcanan verimsiz işler de vardı. Mısır, sınırlı gelirleriyle çok para gerektiren işleri kısa zamanda yapmaya çalışmıştı.” Cave, gerçekleri görerek Mısır’ın iflâsının nedenlerini doğru bir şekilde değerlendirmişti. Raporun hükümete sunulmasından kısa bir süre 2 Mart 1876’da Mısır’ın 90.000.000 sterlini aşan borcu için alacaklılar adına Mısır gelirlerinin yarısından biraz fazlasını kontrol edecek Avrupalıların Mısır’a ilk malî müdahalesi olan *Caisse de la Dette publique d’Egypte*** Hidivlik kararnamesi ile kuruldu.

Hidiv İsmail Paşa’nın şahsi hedefleri ve Mısır’la ilgili emelleri Mısır’ın iflâsında etkili olan faktörlerin başında gelse de Avrupalı imtiyaz avcılarının, sermayesini artırmak isteyen sermaye sahiplerinin ve kolay yoldan hızla para kazanmak isteyen bankerlerin Mısır’daki varlıkları da bir başka faktördü. Hidiv İsmail Paşa’nın Mısır’ı modernleştirme çabalarının bir sonucu olarak alt yapı çalışmaları Avrupalı güçlere, Avrupalı bankacılara ve hızlı zengin olma dürtüsüyle hareket eden girişimcilere kapıyı sonuna kadar araladı. Dolayısıyla bu çalışmada Mısır’da Kavalalı Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren başlayan dış borçlanma nedenleri, Hidiv İsmail Paşa dönemi aşırı dış borçlanmanın sebepleri ve dış borçlanmada Avrupalıların rolü ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Mısır’da Dış Borçlanmanın Hukukî Zemini

Osmanlı idaresinde Mısır’ın hukukî statüsü 1841 Fermanı öncesi ve sonrasında değişiklik gösterir. 1841 fermanına kadar olan sürede Mısır’ın diğer Osmanlı vilayetlerinden farkı olmamakla birlikte bu ferman neticesinde Mısır eyalet-i mümtaze yani imtiyazlı eyalet statüsüne girdi. 1841 fermanı Mısır’ın özerkliğinin sınırlarını çizen ve Osmanlı Devleti’nin Mısır’daki hâkimiyet ve idaresini sembolize eden – valinin diğer vezirlerden farkı ve statüsü olmayacak, Mısır her sene belirli miktarda İstanbul’a vergi verecek, vergiler sultan adına toplanacağı gibi paralar sultan adına basılacak, valiler orduda belirli rütbelere kadar görevlendirme yapabilecek, asker üniforma ve sancakları Osmanlı Devleti ile aynı olacak gibi - bir takım maddelerle birlikte Mısır’ın idaresini fiilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve soyundan gelenlere*** bıraktı (BOA, Y. EE: 121-41; Kızıltoprak, 2015: 125-127). Yine de fermanlarda belirtilen hususlar Sultan ve Bâb-ı Âli ile Mısır valilerinin aralarındaki ilişkiye göre esnetilebilir, farklı yorumlanabilir, görmezden gelinebilir, hatta iptal edilebilirdi. Örneğin 1841 fermanı ile Mısır ordu mevcudu 18.000 kişi ile sınırlandırılmışken Abbas Paşa zamanında ordu mevcudunun 30.000 olması ve 18.000 kişiden fazlasının Sudan’ın muhafaza altında tutulması için oraya kaydırılması şeklinde bir formül benimsenmişti (Raif ve Ahmed, 2011: 31). Özellikle Hidiv İsmail Paşa zamanında fermanlarda birtakım değişiklikler yapılması kesin ve kat’i özerklik sınırlarının olmadığını gösterdi. Örneğin Mayıs 1866 tarihli ferman Mısır idaresini Kavalalı soyundan gelenlerden İsmail Paşa soyundan gelenlere bıraktı (BOA, Y. EE: 121-41, Belge No 21). Haziran 1867 tarihli ferman ise İsmail Paşa’nın Hidiv unvanını kullanmasına izin verildi. Ayrıca Mısır’da 1841 Fermanı’nda olmayan idarî, adlî ve malî konularda düzenleme yapma yetisi Paşa’ya verildi (BOA, Y. EE: 121-41, Belge No 19). Böylece Paşa, Osmanlı Devleti vezirlerinden ayrı bir unvan ve statü kazandığı gibi daha fazla serbestiyete kavuştu.

Fermanlarla tanımlanan valilerin imtiyazları arasında borçlanma haklarına dair bir ifade bulunmamaktadır. Bunun temel sebebi esasında mevcut geleneğin devam ediyor olması ve/veya geleneğin devam etmesinin istenmesinden kaynaklanması muhtemeldir. Çünkü Kavalalı Mehmed Ali Paşa (v. 1805-1848) imtiyazlı bir vali değilken izinli ve/veya izinsiz birtakım borçlanmalar gerçekleştirdi. Bunlar büyük kamusal borçlar

Hükümeti, Kraliyet Maaş İşleri Genel Müdürü Stephen Cave ve John Stokes’tan oluşan küçük bir heyeti Aralık 1875’te görevlendirerek Mısır’a gönderdi. Heyet iki ay Mısır’da kalarak Mart 1876’da bir rapor hazırladı. Abdulaziz Mohammed Al-Rabghi, *British Policy Toward Egypt from 1833 to 1885*, (Basılmamış Doktora Tezi), (Claremont: Claremont Graduate University, 1986), 186.

** İngilizce literatürde *Public Debt Comission* ve Türkçe literatürde *Borç Sandığı* olarak geçmektedir.

*** “...eyalet-i Mısriyye uhdende imtiyaz-ı veraset ilavesi ve şerait-i atıyye ile ibka olunmuş olmakla bundan böyle hâl vukunda evlad ve ahvad-ı zükuruna büyükten büyüğüne intikal ile sûret-i nasbları taraf-ı devlet-i aliyemden icra kılınması ve hasbe’l-kader evlad-ı zükurun [erkek çocuğu] inkarazı vukuunda eyalet-i merkumenin taraf-ı devlet-i aliyemden ahare tevci ve ihalesi lazım geleceğinden evlad-ı inastan [kız çocuğu] mütevellid olan zükurun bu babdan bir güne istihkak ve salahiyetleri olmaması...” BOA, Y. EE. 121-41, Belge No: 12, H. 2 Rebiül-ahir 1257 (24 Mayıs 1841)

olmayıp zamanında ödenen ve anlık/acil ortaya çıkan nakit ihtiyacından dolayı yapılan borçlanmalardı. Örneğin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın belgelere yansıyan ilk borçlanma izni Eylül 1823 tarihidir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa kendisine havale edilen "Akdeniz'in tathiri" işinden dolayı lazım olan "ziyade akçeyi" İskenderiye'deki "banker tabir edilen müste'men tüccardan" temin edeceğini bizzat II. Mahmud'a bildirerek bir anlamda onun onayını almıştır (BOA, HAT: 890-39319). Bu borçlanmadan başka bilinen başka borçlanmalar da mevcuttu. Fakat bu borçlanmalar uzun süreli değildi ve anlık/acil ihtiyaçlar içindi. Çünkü pamuğun tarlandan toplanması, taşınması ve Avrupa piyasalarında satış gerçekleşip nakit elde edilene kadar olan sürede ödeme gerektiren işler mevcuttu. Pamuk mahsulünün nakde dönüşmesine kadar da İskenderiye'deki Avrupalı sermaye sahiplerinden borç alınıyordu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Haziran 1828'de ve Nisan ve Kasım 1829'da İskenderiye'deki Fransız Pastre ticarethanesi tarafından bir sonraki hasat için büyük meblağlarda borç ve aralık ayında, benzer koşullarla bir dizi tüccardan daha fazla borç aldığı bilinmektedir (Owen, 1969: 38-39). Fakat bunun için izin talep edip etmediği bilinmemektedir. Pamuk gelirlerinin oldukça yüksek olduğu bir dönemde yapılan kısa vadeli borçların ödenmesi noktasında bir sıkıntı yaşanmayacağından izin alma gereksinimi duyulmamış da olabilir. Buradan hareketle 1841 Fermanı'nda borçlanma ile ilgili bir hak veya kısıtlamanın belirtilmemiş olması göz önüne alındığında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın borçlanmaya sıkça başvurmayan biri olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bir başka ihtimal de borç ödemeleri konusunda yaşanan bir sıkıntı olmadığından alacaklılar adına İstanbul'a bu konuda bir şikayetin ulaşmamış olmasıdır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi borçlanma konusunda Said Paşa da (v.1854-1863) aynı yolu takip etmiştir. Esasında Süveyş Kanalı hisseleri için gerekli olan meblağı, Mısır'da Nil nehrinin aşırı taşmasından dolayı arazilerin sular altında kalması sonucu mahsulün zarar görmesi ve bundan dolayı kaybolan vergiler neticesinde maliyenin sıkıntıdan kurtulması adına (BOA, Y. EE: 90-13, Belge No 1) Sultan Abdülaziz'den 13 Ekim 1861'de borçlanma için izin istemiş ve almıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1991: 215-216, 257-258).

Hidiv İsmail Paşa (v. 1863-1879) döneminde ise borçlanma konusunda farklı bir tutum izlendiği arşiv vesikalarında görülmektedir. Hidiv İsmail Paşa ilk dış borçlanmasını Ekim 1864'te gerçekleştirdi ve bunun için seleflerini takip ederek Sultan Abdülaziz'den izin aldı (BOA, Y. EE: 121-41 Belge No 1; Kızıltoprak, 2015: 187). Fakat altı yıl sonra 18 Kasım 1869 tarihli ferman ile Hidiv İsmail Paşa'nın Sultan'ın onayı olmadan borç alması yasaklandı*. Bu ferman ile artık yeni bir durum ortaya çıktı. Öncelikle borçlanma konusu ilk defa Mısır idarecilerinin hukukî konum ve haklarını belirleyen bir metinde yer almış oldu. Bunun yanında şimdiye kadar zaten borçlanma için Sultan'ın onayı aranmaktaydı fakat bu ferman başka bir durumu netleştirdi. O da Hidiv İsmail Paşa'nın izinsiz borçlanma yapmasıydı. Bu halde 1865'te 3.387.000, 1867'de 2.080.000 ve 1868'de 11.890.000 sterlin (World Bank Documents, 1951: E-168) olarak gerçekleştirilen üç borcun izinsiz bir şekilde yapıldığını söylemek mümkündür. Hidiv İsmail Paşa'nın mevcut uygulamanın dışına çıkarak Sultan Abdülaziz'den izinsiz borçlanma yapması Haziran 1867 Hidivlik fermanının Mısır maliyesi konusunda kendisine tanıdığı salahiyeti izinsiz borçlanmaya hakkı olduğu şeklinde yorumlamasından ileri gelmişti (Raif ve Ahmed, 2011: 41).

1869 fermanının bir anlamda ortaya çıkmasına vesile olan ve Süveyş Kanalı'nın açılış davetinde bulunmak üzere Avrupa'ya seyahat ederek orada bağımsız bir hükümdar gibi davranan (Çetin, 2001: 118) Hidiv İsmail Paşa'ya iktidarın gerçek sahibini hatırlatmak isteyen Sadrazam Âli Paşa'nın vefatı, Hidiv İsmail Paşa'nın paraya olan ihtiyacı ve Sultan Abdülaziz'in Hidiv İsmail Paşa'ya olan muhabbeti 1873'te borçlanma konusunda öncekinden çok farklı bir anlayış getirdi. Önce Eylül 1872'de (Raif ve Ahmed, 2011: 43) ve sonra Mısır valilerinin imtiyazlarını tek fermanla toplayan 10 Haziran 1873 tarihli fermanla birlikte Hidiv İsmail Paşa'ya "her ne vakit hariçten istikraza lüzum görünür ise hükümet-i Mısriyye namuna olmak üzere bilâ-istizan istikraz akdine mezuniyet-i tamme" verildi (BOA, Y. EE: 121-41 Belge No 16). Dolayısıyla bağlayıcı nitelikte olan fermanlarda önce borçlanmanın izne tabi tutulması sonra da bu iznin kaldırılması yeni bir hukukî durum ortaya çıkardı. Borçlanma konusunda Sultan onayının gerekliliğine son veren bu kararlar Hidiv İsmail Paşa borçlanma konusunda serbest kaldı. Kendisine tanınan borçlanma serbestiyetini son kez kullanmaktan

* "...istikrazat-ı hariciye dahi memleketin varidat-ı mütekebilesini nice seneler için ahire terhin demek olup böyle bir halin tafsilatı yani istikraza müracaatın esbab-ı hakikası üzerine evvel emirde devlet-i aliyeme malumat-ı kemale verilip taraf-ı hümayunumuzdan ruhsat alınmadıkça Mısır'ın varidatından karşılık tahfiz olunması kabul olunamayacağından vakten min 'el-vakit istikraza lüzum tahakkuk ettikçe kemakan beyan-ı esbabıyla istizan olunması..." BOA, Y. EE. 121-41, Belge No: 18, H. 13 Şaban 1286 (18 Kasım 1869).

çekinmeyecek Hidiv İsmail Paşa, nihayetinde Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hakimiyet ve hukukuna hâlel getirecekti. Borçlanma konusunda tanınan serbestiyet Hidiv İsmail Paşa'nın ardından idareye gelen Tevfik Paşa'nın imtiyaz fermanıyla birlikte yeniden izne tabi kılındı (BOA, Y. EE: 121-41 Belge No 15).

3. Mısır'da Dış Borçlanmanın Nedenleri

Sanayi devrimi sonrasında hammaddeye daha fazla ihtiyaç duymaya başlayan İngiltere, hammaddeyi daha ucuza mâl etmek için emtiayı ihraç edecekleri iskeleden değil de üretildiği yerden satın alarak dahili vergilerden kurtulmak istiyordu. Osmanlı Devleti için bu niyeti 1838 Balta Limanı anlaşmasıyla gerçekleştirdi. Bu anlaşmayla ayrıca serbest ticaret önünde engel Osmanlı Devleti'ndeki tekellerin kaldırılması sağlandı. Tüccar bir millet olan İngilizlerin menfaatleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri serbest ticaret ilkesi ve tekellerin kaldırılması Mısır'ı da ilgilendirmekteydi. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa idaresinin ilk yıllarından itibaren Mısır'da tekel sistemini kurmuştu (Rivlin, 1961). Bu tekeller sayesinde zenginleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'da modern bir ordu kurarak ve bu ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik faaliyetler Mısır'da eğitim, sağlık, merkezi idarenin kurumsallaşması vd. gibi modern kurumların ortaya çıkmasına vesile oldu (Fahmy, 2010). Yine bu ordu sayesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti ile on yıl sürecek bir mücadele içine de girdi (Altundağ, 2021). Bu mücadelenin son safhasında İngilizler Osmanlı Devleti'nin valisi ile yaşadığı problemin hallolmasına vesile olacak gelişmenin o sırada hâlâ tartışmaları devam eden tekel sisteminin kaldırılmasıyla mümkün olduğunu ifade ederek Osmanlı idarecilerini ikna etmeyi başardı (Kütükoğlu, 2013: 129-130). Antlaşma için o sırada yaşanan bir sorunun çözümüne değinen İngiliz bakış açısı değerlendirildiğinde tekellerin kaldırılması Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın finansal olarak sıkıntıya girmesine dolayısıyla ordu ve donanmasını takviye edemeyerek güç kaybetmesine neden olacaktı.

Esasında İngilizler Mısır meselesinde kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyorlardı. İngilizler, Mısır'da tarımsal verimliliği artıran, İngiliz tekstil sanayisine hammadde sağlayan, Mısır'da kurduğu idari düzenle birlikte Hint yolunu güvenli hale getiren Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan memnundu. Bu memnuniyetleri Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kalmasını sağlayan 1841 fermanına onu ikna etmeleri ile görülebilir. İngilizler sadece Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır genelinde kurduğu tekel sisteminden memnun değillerdi. Puryear'a göre Paşa "yalnız memleket sakinlerinin mutlak ve üstün hakimi değil, fakat aynı zamanda toprağın yegane sahibi, mahsulün idarecisi ve ticari pazarların indî ayarlayıcısı" olmuştu (Aktaran, Kütükoğlu, 2013: 113). Üreticiden oldukça ucuza alınan tarımsal ürünler iç pazarda veya ihraç anında daha yüksek fiyatlarda satılarak bütün kâr Kavalalı Mehmed Ali Paşa hanesine yazılmasından İngilizler rahatsızdı. Açıklayıcı olması bakımından 1833 yılına ait tarımsal ürünlerin tekel sistemine bağlı olarak Fransız Frangı üzerinden fiyatları incelemek yeterli olacaktır (Tablo 1).

Tablo 1. 1833 Yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa Tarafından Satın Alınan ve İç Pazara Arz ile İhraç Edilen Bazı Ürünlerin Fiyatı

	Üreticilere Ödenen Bedel	Ülkede Yeniden Satış	İhracat İçin Satış
Buğday (hektolitre)	3.34	6.40	7.60
Mısır (hektolitre)	1.80	3.34	6.60
Fasulye (hektolitre)	2.00	3.60	5.00
Pirinç	10.00	-	27.00
Pamuk (kental)	120.00	-	250.00
Keten (kental)	30.00	-	72.00

Kaynak: (Issawi, 1982: 20)

Tablo incelendiğinde tekel sistemi sayesinde tarımsal ürünleri %100'den fazla kârlarla satan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da başta İngilizler olmak üzere Avrupalı tüccarları rahatsız etmesi kaçınılmazdı. Doğal olarak tekellerin kaldırılmasına yönelik uygulamanın doğrudan ona yönelmesi şaşırıcı değildi. Tekellerin kaldırılmasına yönelik kararın alındığı zamanda Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile II. Mahmud arasındaki mücadele hala devam ettiğinden ilk aşamada 1838 Balta Limanı Anlaşması'nın tekellerle ilgili kararının Mısır'da uygulanması mümkün değildi. Zaten Paşa bu kararı öğrendiğinde önce şiddetle karşı çıktı. 1841

fermanından sonra ise tutumunda yumuşama meydana gelerek kararı uygulayacağını ifade etti (Ahmed Cevdet Paşa, 1991: 144-145). Bu kararın arkasında Mısır meselesinden dolayı karşısında Osmanlı Devleti'nin taraftarı olarak bulunduğu ve tekellerin kaldırılmasını bizzat isteyen İngiltere'ye karşı mücadelesinde başarısız olacağı düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Bir başka açıdan da hem İngiltere hem de Kavalalı'nın süreci iyi okuduğu ifade edilebilir. İngiltere, 1841 fermanı öncesi Paşa'nın Suriye valiliğini sonlandırmış fakat Mısır valiliğine müdahale etmemişti. İsteddiği serbest ticaret ilkelerini kabul eden doğu ticaret rotası üzerinde güçlü bir idareciydi. Mehmet Ali Paşa da kazanımlarını koruyup ailesine aktarmak isteyen biriydi ki 1841 Fermanı'nı bu nedenle kabul etmişti. Serbest ticaret ilkesine uygun hareket ederse İngiltere'nin muhalefeti sonlandırabilirdi. Her iki tarafta bu durumda kazanmış oluyordu.

Tekellerin kaldırılması demek Mısır'da Avrupalı tüccarların özellikle de İngilizlerin ürünleri doğrudan yetiştirildiği topraktan alması, şimdiye kadar takip edilen İskenderiye limanından belirlenen fiyatlarla satın alınması uygulamasının terki demektir. Bu durumda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın zarar edeceği aşikardı. Fakat Paşa'nın tekellerin kaldırılmasına karşılık olarak atacağı adımları vardı. Bunlardan ilki arazi üzerinde devlet kontrolünü aza indirirken eş zamanlı olarak aile üyelerine ve üst düzey idarecilere büyük topraklar dağıtacaktı. İdarenin kontrolünün aza indiği arazilerde üreticiler ürün yetiştirme baskısı altında olmadığı için verim düşebilirdi. Fakat aile üyelerine dağıtılan büyük topraklarda üretim onların daha fazla gelir elde etme dürtüleri ile devam edecekti. Bu sayede yetiştirilen ürün azalmayacak, gelirler kaybolmayacaktı. Bir diğeri de serbest ticaret ilkesini uygulama kararlığını ifade ederken aynı zamanda pratik uygulamalarla onu engelleme gücünü kullanacak olabilmeydi. Örneğin tüccarlar üreticiden ürünü istedikleri gibi alma hakkına sahip olmalarına rağmen nakliye ve ulaşım vasıtaları hala Paşa'nın kontrolündeydi ve Paşa istediği zaman ulaşım ve nakliyeyi kısıtlayabiliyordu. Köylülerin ürünlerini kontrol etme yetkisi devlet görevlilerinin yetkileri arasındaydı ve hangi ürünün ihraç edileceğine bir anlamda hala Paşa karar veriyordu. Paşa'nın her an istediği ürünü idare adına müsadere etme yetkisi de devam ediyordu. Özetle ürüne ve üreticiye müdahale hakkının devam ediyor olmasından dolayı tüccarla üreticinin buluşması kısıtlanmakta ve ürünler yine sanki tekel uygulaması devam ediyormuş gibi Paşa'nın kontrolünde kalmaktaydı. Sonuç itibariyle 1848 sonuna kadar üretici ile alıcının buluşması önündeki engellerin kısmen kaldırılmasına kadar tekellerin sona erdirilmesi uygulaması pek faydalı olmadı (Owen, 1969: 65-67). Yine de tekellerin kaldırılmasına yönelik kararın kısmen uygulanmasıyla Mısır'da yaşanan gelişmeler Ahmed Cevdet Paşa tarafından Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın finansal olarak olumsuz etkilenmesine yol açtığı şeklinde değerlendirildi;

“Mezkûr muâhede-i ticaretin icab ettiği serbest-i ticaret hasebiyle hazîne-i maliye bu varidattan mahrum olduysa da Mısır'ın teessürü kat kat ziyade idi. Zira Mısır'ın ekser-i varidatı usul-i inhisariyyeden hasil olduğuna mebni bu usulün ref'inde def'aten Mısır varidatı fevkalâde tenezzül ederek umur-ı maliyesi müşevveş oldu. Mehmed Ali Paşa ise Devlet'e karşı durabilmek için muntazam ve gayr-i muntazam pek çok asker beslemekte bulunduğu idare-i Misriyye bu mesarifi karşılayamayıp birdenbire bir büyük müzayaka-i maliyeye düştü. Hatta asâkir-i Misriyyenin yirmi sekiz aylık maâşları tedahülde kaldı. İdare-i Misriyye maddeten bu vecihle sıkıldığı gibi ma'nen dahi bir mevki-i müşkilde bulundu.” (Ahmed Cevdet Paşa, 1991: 7).

Tekellerin kaldırılmasına yönelik tutum İbrahim Paşa'nın* naipliği (1848) ve Abbas Paşa'nın valiliğinin ilk döneminde de kısmen devam etti. Fakat 1852 yılında Abbas Paşa tekellerin yeniden kurulmasına yönelik girişimlerde bulundu. Abbas Paşa'nın idare döneminde tekellere karşı tavır değişikliğinde otoritesinin belirsiz durumu etkili oldu. Valiliğinin ilk döneminde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1849'da vefatından sonra onun mirası üzerinden aile üyeleri arasında tartışmalar çıktı ve aile üyelerinin bir kısmı - içlerinde daha sonra Hidiv olacak İsmail Paşa da vardı - İstanbul'a geldi. Burada Abbas Paşa aleyhine faaliyetlerde buldukları gibi İstanbul ile yaşanacak bir başka gerginliğin kaynağı Tanzimat Fermanı'nın Mısır'da uygulanmasına yönelik tartışmalar yine bu döneme denk geldi (Ahmed Cevdet Paşa, 1991: 31-32). Dolayısıyla Mısır'daki konumu sıkıntılı olan Abbas Paşa hem tekellerin kaldırılmasına yönelik faaliyetlerle hem de İskenderiye-Süveyş demiryolunun ilk kısmını oluşturacak İskenderiye-Kahire arasında 211 km'lik demiryolu hattı imtiyazını İngilizlere vererek onların desteğini kazanmak istedi (Omar, 1966: s. 119-121). 1852'den sonra şartların kendi lehine değişmesi sonucunda da tekellerin oluşması yönünde yeniden adımlar atıldı ve Şubat 1854'te ürünlerin

* İbrahim Paşa; Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1879 Kavala doğumlu büyük oğludur. Hicaz ve Habeş eyaletinde idarecilik yapmıştır. Suriye ve Anadolu içlerine giren Mısır ordusunun komutanıdır. Mehmed Ali Paşa'nın hastalığı dolayısıyla 1848 yılında kısa süreliğine Mısır idaresinden sorumlu olmuştur. 10 Kasım 1848'de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hanefi Kutluoğlu. “İbrâhim Paşa, Kavalalı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, (2000). ss. 330-333.

hükümet yetkilileri dışında herhangi bir kişiye kesinlikle satılmasını yasaklayan bir kararname çıkarılarak son hamle yapılmış oldu. Vergilerin aynı olarak toplanması da Abbas Paşa'nın işini kolaylaştırmıştı. Abbas Paşa'nın tekelleri yeniden kurma girişimi azalan gelirler kadar aşırılaşan harcamaları karşılamak ve oğlu İlhâmi'ye daha fazla mülk bırakma isteğinden ileri geldi (Owen, 1969: 67-68; Crouchley, 1938: 108).

Burada bir noktayı ifade etmek gerekmektedir. Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından kurulan tekeller gerek mahsulün kontrol ve satışını gerekse ordunun ihtiyaç duyduğu üniforma ve savaş gereçlerini üreten sanayi üzerinde oldukça başarılı olsa da Paşa'nın son dönemine doğru bazı sıkıntılar yaşanmaya başlandı. Öncelikle pamuk tohumlarının belli bir sürede yenilenmesi gerekirken bu duruma riayet edilmediği gibi özellikle devlet arazilerinin yönetici aile üyelerine ve üst düzey idarecilere verilmesi sonrasında bu kişiler arazilerinde yetiştirilen ürünün kalitesine ve miktarına Kavalalı Mehmed Ali Paşa kadar dikkat etmediği gibi daha çok gelir kaygısıyla toprağı yoran fazla ekimi tercih etti. Hatta köylüler geçimlik hububatlarını belli bir sıra halinde dikilen pamuk tohumlarının aralarına ekerek toprağın verimliliğini etkiledi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın son döneminde kontrolün gevşetilmesi, yılların aşırı ekimine bağlı olarak toprağın veriminin düşmesi, tohum kalitesinin bozulması, üreticilerin farklı ürün yetiştirme yönelimi gibi nedenlerden dolayı pamuk mahsulünün kalitesinde ve gelirinde düşmeler meydana geldi. Örneğin 1848'de Mısır'dan ihraç edilen 119.965 kantar pamuk İskenderiye'den 7.25 dolardan satılmış ve 167.961 sterlin gelir ile Paşa'nın son döneminde en düşük ürün miktarı ve gelir olarak kayıtlara geçti (Owen, 1969: 73). Bir başka yönden de 1841 fermamı Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın sanayi hamlesini baltalayan maddeler içeriyordu. Örneğin ordu mevcudunun 18.000 seviyesine indirilmesi bu sayıdan kat ve kat fazla mevcuda sahip önceki ordunun yokluğu demektir. Ordu için gerekli olan üniformaları üreten tekstil ve savaş araç-gereçleri yapan temel düzeyde savunma sanayinin ürünlerini tüketen ordunun yokluğunda fabrikaların atıl vaziyete gelmesi dolayısıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır sanayisi üzerine kurduğu tekellerin de sona ermesi demektir. Sanayi yokluğunda ihtiyaç duyulan malzemeler ithal edilmesi ise gelirlerin dışarı akmasına sebep oluyordu. Dolayısıyla tutucu ve gelişmeleri engellediği ifade edilen (Oestrup, 1997: 10-11; Crouchley, 1938: 107; Vatikiotis, 1991: 71; Taha, 1976: 21-25) Abbas Paşa'nın idare döneminde ordu merkezli gelişmeler sonucu açılan kurumların birer birer kapatılması aşama aşama geline bir sürecin sonucuydu. Aynı zamanda Abbas Paşa'nın tekelleri yeniden ihya etme teşebbüsünün de gelir kaynaklı tetikleyicisiydi.

Abbas Paşa'nın tekelleri yeniden kurma teşebbüsü kendisinden sonra gelen Said Paşa'nın valiliği zamanında tamamen terk edildi. Çünkü Said Paşa zamanında Mısır eski modernist havaya yeniden büründü. Buna Said Paşa'nın Avrupalı tutum ve Mısır'daki Avrupalıların etkisi sebep oldu (Vatikiotis, 1991: 73-74). Köylülerin toprak sahibi olması adına 1858 yılında kapsamlı bir kanunname çıkarıldı. Madenî paranın ülke içinde yayılmasına vesile olan serbest ticaret dolayısıyla üreticiyle tüccarın buluşmasına yönelik yumuşama neticesinde vergiler aynı değil nakdî toplanmaya başladı. Vergi konusundaki bu değişiklik serbest ticareti dolaylı olarak genişlettiği gibi toprak reformuyla üreticiler toprağını daha serbest kullanma konusunda serbest kaldı. Nitekim toprağı ekilen ürünün çeşitlenmesinden dolayı azalan gelirler yine bu dönemde toprak vergisinin yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi ile artırılmak istendi. 1853'te toprak vergisi gelirleri 1.700.000 sterlinden 1858'de 2.500.000 sterline yükselerek toplam gelirin yarısından fazlasını oluşturdu. Bu sırada bir başka gelişme nakdî olarak vergisini ödemek zorunda kalan fellah tefecilerden borç almak usulünü daha fazla tercih ederek borçluluğun Mısır genelinde artmaya başlayacak olmasıydı. Buna ek olarak gelirleri artırmak amacıyla vergilerin sistematik yükseltilmesi kısa sürede köylülerin toprağını terk etmesine neden olacak bu da gelirleri daha fazla düşürecekti (Owen, 1969: 69-71). Burada tarihsel süreçte idarelerin gelir artırmaya yönelik farklı bölgelerde benzer davranışlarının aynı sonuçları verdiğini söylemek mümkündür (Kısa, 2023: 275-276).

Said Paşa'nın modernleşme çabalarını aynı zamanda onun masraflı harcamaları takip etti. Bu nedenle de Mısır gelir gider dengesindeki açık büyümeye başladı. Bu sırada Amerikan iç savaşı başlamasından dolayı Mısır'ın pamuk mahsulüne olan talep yavaş da olsa artmaya başladı fakat ilk aşama da bu talep Paşa'yı rahatlatıcak bir seviyede değildi. Daha çok kendisinden sonra vali olan İsmail Paşa'nın ilk dönemlerinde gelirler bu savaş sebebiyle pamuk ihracının artmasına bağlı olarak fayda sağlayacaktı. Said Paşa ilk olarak gelirlerin eksikliğinden dolayı ihtiyaç duyduğu meblağı karşılamak için iç borçlanma yani hazine bonusu ihraç etti. Hazine bonusu ihracından yeterli gelir elde edilemediğinden dolayı bu sefer Mısır'da ilk defa olarak *dış borçlanma* yoluna gidildi. "Mısır valisi Said Paşa, mübtela olduğu sefâhatlere akçe yetiştiremediğinden Mısır hazinesi medyun" (Ahmed Cevdet Paşa, 1991; 257) olduğundan borç anlaşmasına dair izin almak üzere

İstanbul'a gitti. Kendisine verilen izin doğrultusunda da 1862'de 3.292.800 sterlinlik ilk dış borçlanmayı yaptı (Dawkins, 1901: 489).

İlk dış borçlanma ile sonuçlanan Said Paşa'nın son dönemine kadar olan süre göz önüne alındığında özellikle Balta Limanı Ticaret antlaşmasının yapıldığı 1838 tarihi Mısır için dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren tekellerin ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar, üreticilerle tacirlerin ilk zamanlar kısıtlı daha sonra serbest olarak buluşmaları, toprağın verimlilik kaybı, üretimde pamuk yanında önceden göz ardı edilen hububatın tekrar yerini almaya başlaması, vergi toplama biçiminde değişiklik gibi sebepler Mısır'da idarenin ihtiyaç duyduğu gelirlerin azalmasına neden oldu. Bu durum önce yoğun iç borçlanma ardında da dış borçlanma ile son buldu. Mısır idaresi Said Paşa'dan İsmail Paşa'ya geçtiğinde 3.000.000 sterlinin üzerinde dış borç, 4.000.000 sterline yakın iç borç ve boş bir hazine vardı (Crouchley, 1938: 114-116; Atmore, 2004: 34).

3.1. Hidiv İsmail Paşa'nın Valiliği ve Borçlanmanın Artması

20 Ocak 1863'te sarayında Avrupalı güçlerin Mısır'daki temsilcilerinin valiliğine yönelik tebriklerini kabul ederken İsmail Paşa (Haziran 1867'den itibaren Hidiv) kendisini de ilgilendiren bir ekonomik reform programı açıkladı;

“Gücümün yettiği kadar tüm azim ve enerjimi yönetmek üzere görevlendirildiğim ülkenin refahına adamaya kararlıyım. Tüm iyi yönetimlerin temeli iktisadî alanda düzen ve ekonomidir[taşarruf]. Bu düzen ve ekonomiyi mümkün olan her şekilde arayacağım... Aynı zamanda, kararlı niyetimin bir kanıtı olarak, seleflerimin izlediği sistemi terk etmeye ve kendime asla aşmayacağım bir valilik bütçesi oluşturmaya karar verdim.” (Landes, 1958: 130)

İdareye geldiğinde Hidiv İsmail Paşa'nın izleyeceğini açıkladığı politika onun Mısır idaresi hakkındaki iyi niyetinin bir göstergesiydi. Fakat görevden alındığı zaman geride bıraktığı idare bu politikayı daha ilk andan terk etmenin ortaya çıkardığı bir sürecin geldiği son aşamanın göstergesiydi. Çünkü Hidiv İsmail Paşa'nın bu politikası ile uyuşmayan bir takım hedefleri vardı. Hidiv İsmail Paşa göreve geldikten sonra mülk/emlak edinme*, Mısır'ı Avrupalılaştırmak adına iddialı kamu işleri ve seleflerinin sahip olduklarından daha fazla egemenlik hırsı (Vatikiotis, 1991: 66) ile Sudan üzerinden büyük bir Afrika imparatorluğu hayalini gerçekleştirmek üzere politika takip etmeyi tercih etti (Landes, 1958: 151).

Hidiv İsmail Paşa'nın emel ve hedeflerinin en büyük yardımcısı o idareye geldiği anda devam etmekte olan Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve savaştan dolayı Amerikan pamuğunun tedarikinin kesilmesinden ötürü Mısır pamuğuna olan talebin bir anlamda patlaması oldu. Pamuk o dönemde Mısır'da ihtiyaç duyulan paranın en büyük sağlayıcısıydı. Fakat giderleri karşılamaya yetmedi (Tablo 2, 3).

Tablo 2. 1860-1865 Yılları Arası Pamuk İhracatı ve Toplam İhracattaki Yeri

Yıl	Pamuk İhracatı (Kental**)	Pamuk İhracatı Değeri (Türk Lirası***)	Toplam İhracatın Değeri (Türk Lirası)
1860	501.324	1.107.788	3.090.983
1861	596.200	1.430.880	3.743.410
1862	820.110	4.920.660	7.806.940
1863	1.287.000	9.356.490	12.031.450
1864	1.740.000	14.842.700	16.445.710
1865	2.507.000	15.443.120	16.861.350

Kaynak: (Earle, 1926: 521)

* “Memleketin felaketi yeğenin İsmail Paşa'nın hükümetiyle başladı. Mezkûr felaketler İsmail'in su-i ahlakından neşet etmiş hatta kendisinin istifasına sebep olan da bu ahlakı olmuştur. İsmail Paşa makama gelmeden evvel Hidiv olmayı pek ziyade arzu ederdi. Makama gelir gelmez de tabiyeti olan cem-i mal ve şöhret bulma arzusu ön plana çıktı...” BOA, Y. EE. 84-1, Belge No: 2, H. 29 Zilhicce 1302 (9 Ekim 1885).

** 1 Kental (Quintal) = 100 kg

*** 1 Türk Lirası = 4,40 \$, Earle, “Egyptian Cotton and the American Civil War”, 521, 3 nolu dipnot.

Tablo 3. 1860-1868 Yılları Arası Mısır İdaresinin Gelir ve Giderleri (Mısır Poundu £E****)

Yıl	Gelir	Gider
1860	2.154.000	2.984.000
1861	2.154.000	5.184.000
1862	3.707.000	8.868.000
1863	6.094.000	14.395.000
1864	6.972.000	13.551.000
1865	5.356.000	10.785.000
1866	5.058.000	10.278.000
1867	4.129.000	10.854.000
1868	5.011.000	16.637.000

Kaynak: (Landes, 1958:337)

Yukarıdaki iki tablo incelendiğinde Amerikan İç Savaşı sırasında Mısır pamuğunun ihracından dolayı Mısır'ın gelirlerinde muazzam artış meydana geldiği görülebilir. Aynı şekilde hükümet gelirleri de artmıştır. Fakat harcamalar özellikle Hidiv İsmail Paşa'nın göreve gelmesinden sonra gelirlerin iki katı hatta 1868'de üç katına kadar çıkmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra pamuğa olan talebin azalması sonucunda Mısır büyük bir gelir kaybı yaşasa da Mısır idaresi harcamalarına hız kesmeden devam etmiştir. Hidiv İsmail Paşa büyük bir toprak sahibi olarak yeni gelirler elde etmek adına savaş sonrası dönemde şeker pancarı ekimine ve idareci olarak şeker fabrikaları kurmaya yönelecektir. 6 yıl gibi kısa sürede 6.000.000 sterlin harcanarak 17 adet fabrika dahi kuracaktı (Crouchley, 1938: 131-132). Fakat bunlar Hidiv İsmail Paşa'nın ihtiyaç duyduğu gelirleri karşılamaktan uzak kaldı.

Hidiv İsmail Paşa'nın pamuğa olan talebin zirveye çıktığı ve gelirlerin arttığı bir zamanda harcamaları da artmaya başladı. Öncelikle göreve başladığında ilk olarak Mısır genelini etkileyen sığır vebası ile karşılaştı. Mısır'da neredeyse mevcut sığırların %90'ı bu hastalık yüzünden yok oldu. Sığırlarla birlikte hayvansal gıdalar ve üretim de yok oldu. Tarlaların sürülmesi, öküzlerin kullanıldığı sulama çarklarının dönmesi ve nakliye işi sekteye uğradı. Dolayısıyla Mısır'a büyük oranda sığır ve hayvansal gıda ithalatı gerçekleştirildi. Sığır vebasıyla mücadele edildiği bir zamanda 1863'te Mısır yüzyılın en yüksek Nil taşkımindan etkilendi. Tüm ekili alanlar zarar gördüğü gibi, selden kurtarılan mahsulün ihraç noktası olan İskenderiye'ye ulaşımını sağlayan demiryolları hasar aldı. 1864 ve 1865'te bu sefer Nil seviyesi oldukça düşük kaldı. Sığır vebasından dolayı hayvan ve hayvana bağlı kalmamak adına tarım araçları ithalatını mahsulün yüksek ve düşük Nil seviyesinden zarar görmesi sonucunda ithal edilmek zorunda kalınan tahıl izledi (Owen, 1969: 92-101). Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde aşırı harcama demektir.

Büyük toprak sahibi bir üretici olarak Hidiv İsmail Paşa, Mısır'ın tarımsal faaliyetlerinin en büyük destekleyicisiydi. Mısır'da ürün yetiştiriciliği ihracat odaklı olduğundan tarımsal üretim için gerekli olan sulama kanalları ise büyük öneme sahipti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın son döneminde ve ardılları valiler zamanında ihmal edilen kanallar vardı. Bundan dolayı Hidiv İsmail Paşa zamanında mevcut kanallar temizlenip, derinleştirildiği gibi 112 adet yeni kanal açtırdı. Bu kanallar içinde en önemlileri 98 km uzunluğundaki Aşağı Mısır'da İsmailiye Kanalı; 150 km uzunluğundaki Yukarı Mısır'da İbrahimiyeye Kanalı ve 42 km uzunluğundaki yine Aşağı Mısır'da Behereh Kanalı'dır (Crabites, 1933: 132-133).

Hidiv İsmail Paşa göreve geldiğinde Mısır'da mevcut tek demir yolu hattı İskenderiye-Kahire ve Kahire'den Süveyş ve Benha'ya, Benha'dan da Zagazig'e uzanan toplam 606 km'lik hat idi. 1863-1879 yılları arasında mevcut hatta 910 mil / 1464,5 km yeni hat 13.000.000 £'den biraz fazla maliyetle eklendi. Delta'daki demiryolları Zagazig'den Süveyş'e İsmailiye üzerinden; Kalyubiye'den ve Tanda'dan Mansurah'a; Zifta'dan Disuk'a; Disuk'tan Damanhur'a; Tanda'dan Kahire'ye vb. gibi birçok yerleşim yeri birbirine bağlandı. Kanal'ın açılmasından sonra Mısır demiryolları artık uluslararası yolcu ve yük taşımacılığında tamamen ülke için yolcu ve yük taşımacılığı için kullanılmaya başlandı. Demiryolu köprüleri dışında başka köprüler de inşa edilmek suretiyle yine bu dönemde 2.000.000 £'in üzerinde maliyetle toplam 430 adet köprü inşa edildi (Crouchley, 1938: 138-140).

**** 1 Sterlin (£) = 0,97.5 Mısır Poundu (£E), Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, 34, dipnot c.

Mısır'ın Avrupaî bir görünüm alması için çalışmalar da mevcuttu. Bu amaçla özellikle Kahire ve İskenderiye'de büyük imar faaliyetlerine girişildi. 1867 yılında Kahire'de başlatılan imar faaliyetleriyle birlikte şehrin kuzey ve batı kenarları ile İskenderiye ve Avrupa'ya açılan kapısı konumundaki tren istasyonu alanı için yeni bir plan hazırlandı. Bu plan dâhilinde Avrupaî tarzda görünüme sahip binaların yapılması için parseller dağıtıldı. Büyük şehirlerde kısmen alt yapı çalışmaları sayesinde kanalizasyonlar ve temiz su hatlarının kurulması hedefledi (Mitchell, 2001: 127-128). Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılması için aşırı masraflı tören organize edildi. Törenler için büyük şehirlerin caddelerine sokak lambaları yerleştirildi, Port Said ve İsmailiye gibi şehirlere davetliler için yeni saraylar inşa edildi. Kahire'ye bir opera binası yapıldı. Açılışa dair en göze çarpan hazırlık ise Presses Eugenie'nin bir günlük Mısır piramitleri gezisi için yapılan ve daha sonra kullanılmayacak olan yol idi. Kanal açılışına katılan davetlilerin Mısır'da kalacakları yaklaşık iki ay boyunca ulaşım, konaklama ve yiyecek giderleri de Mısır maliyesinden karşılandı (Dicey, 1902: 75-77).

Hidiv İsmail Paşa, Mısır'ı sadece idare etmek istemiyor aynı zamanda hükmetmek istiyordu. Bunun için de daha fazla egemenlik elde etmesi gerekiyordu. Bundan dolayı fermanlarla sınırlandırılan idaresini genişletmeye yöneldi. İstanbul'a bu amaçla gittiği her defasında bir anlamda kesenin ağzını açtı. Kapı yoldaşı adı altında başta Sultan Abdülaziz olmak üzere üst düzey tüm idarecilere rüşvetler dağıttı (Raif ve Ahmed, 2011: 35-36; Marsot, 2007: 68-70; Altundağ, 1997: 1115; Çetin, 2001: 118; Kızıltoprak, 2010: 25). Avrupa kamuoyunu etkilemek ve kendisi hakkında olumlu imaj oluşturmak için de aynı yolu benimsedi. Özellikle III. Napolyon'un desteğini sağlamak için Süveyş Kanalı hakemliği sonrasında ortaya çıkan tazminatı (Dicey, 1902: 34; Marsot, 2007: 68) ardında da Fransız kamuoyunu etkilemek için Fransız basınında parayla bir anlamda imaj çalışması faaliyetlerine girişti (Özer Özkaya, 2007: 157-158).

Yukarıda kısaca anlatılmaya çalışılan çabalar en nihayetinde büyük paralar gerektirdi. Mısır özellikle ürüne dayalı bir ekonomiye sahip olduğundan gelir getirici ürün olarak pamuk bu dönemde de ön plandaydı. Fakat bir anlamda pamuğa bağlı olmak sabırsız idareciler için olumsuz gelişmeleri beraberinde getirdi. Çünkü idareciler ne zaman paraya ihtiyaç duysa esasında para toprak üzerindeydi. Mahsulün topraktan çıkarılması, piyasaya sürülüp satılması ve elde edilen paranın kullanılması beklenmedi. Hidiv İsmail Paşa'nın en büyük hatası aceleci davranıp paraya daha erken ulaşmak için dış borçlanma yoluna gitmesi oldu. Esasında kendisi ilk zamanlarında kamusal bir krediye karşıydı (Landes, 1958: 178). Fakat bir kere borç aldıktan sonra hızlı borçlanma politikasını benimsedi (Tablo 4).

Tablo 4. 1864-1873 Yılları Arasında Alınan Krediler (Sterlin)

Tarih	Borç Veren	Gerçek Değer	Ele Geçen Net Değer	Faiz (%)	Yıl	Yıllık Ödeme Tutarı
1864	Goschen	5.704.000	4.864.000	10.87	15	620.392
1865	Anglo-Egyptian	3.387.000	2.750.000	10.87	16	368.350
1866	Goschen	3.000.000	2.640.000	24	8	710.000
1867	Imperial Ottoman Bank	2.080.000	1.700.000	12.40	14	258.092
1868	Oppenheim	11.890.000	7.193.334	8	30	953.328
1870	Bischoffsheim	7.142.860	5.000.000	9.35	20	668.961
1873	Oppenheim	32.000.000	19.973.658	8	20	2.565.670
Toplam		65.203.860	44.120.992			6.144.793

Kaynak: (World Bank Documents, 1951: E-168; Landes, 1958: 339-340)

Hidiv İsmail Paşa, idaresinin 9 yılında 7 adet dış borçlanma yaparak Mısır'ı ağır bir dış borç altına soktu. 1873 yılı gelirleri 9.911.968 £ olduğu halde dış borç taksit ödemelerine 6.141.793 £ ayrılacak olması borç yükünün ne kadar ağır olduğunu gözler önüne serer. Borçlanmaların en büyük ve en ağır olanı 1873 yılındaki borçlanma oldu. Hatta bu borçlanmadan sonra neredeyse ülkenin tüm gelirlerinin 2/3'ünün borçlara tahsis edilmesi gerekti (McCoan, 1877: 383). Alınan kredilerin toplamı 65.203.860 £ iken Hidiv İsmail Paşa'nın net eline geçen tutar 45.267.334 £ oldu ve 19.936.526 £ ise masraflara ve komisyonculara gitti. Faizler %8-24 arasında değişiyordu. Mesela sadece 5.704.000 £'den ele geçen net meblağ, 4.864.000 £ olup, yıllık ödemesi 620.392 £'den 15 yılda ödenecek miktar 9.305.880 £'dir. Buradan ortaya çıkan en önemli sonuç ise Hidiv İsmail Paşa'nın tasarruf ve temkinli ekonomi politikasının ve borç karşı tavrının çok sürmediği ve seleflerinden daha kötü bir halde davrandığıdır.

Hidiv İsmail Paşa'nın borçlanma davranışını hızlandıranlar ise borçluluğun artmasında da etkili olan ve onun borca hızla ulaşmasını sağlayan Mısır'daki sermaye sahibi ve/veya sermaye sahiplerinin temsilcileri Avrupalılar oldu. Özellikle Amerikan İç Savaşı sırasında Mısır'da pamuğa olan dış talep patlaması onları ülkeye çekmişti. Bu kişiler; kendi kredi kuruluşunu kuran ve hidrolik presi Mısır'a ilk getiren İskenderiye tüccarı R. J. Moss, 1865 yılında J. P. Schilizzi firmasına katılan pamuk ihracatçısı E. A. Benachi ve yakında ülkenin en büyük ve en önemlilerinden biri haline gelecek olan Carver Brothers and Gill'in İskenderiye şubesini açan Charles Gill idi. Bunların yanında zamanının iddialı projelerini üretenler olarak Edward Dervieu*, Ortadoğu faaliyetleri Kırım Savaşı sırasında başlayan Henry Oppenheim ve Mısır'la ilişkileri Muhammed Ali dönemine kadar uzanan Jules Pastre ve Jean Sinadino vardı. Diğer bankacılar gibi, hepsi de Mısır pamuğuna olan aşırı talepten yararlanmak için kendi faaliyetlerini genişletti, bazıları pamuk sektörüne yatırım yaptı, diğerleri ticareti finanse etti ve tarım makineleri ithal etti. Ayrıca bu kişiler Hidiv İsmail Paşa'nın saltanatının ilk iki yılında kurulan dört büyük şirketle birlikte ticari iş ve işlemlerde bireysel olarak yer aldılar ve şirketlerle uyum içinde çalıştılar. Bu şirketler de Anglo-Egyptian Bank, Medjidiah veya Egypt Steam Navigation Co., the Egyptian Commercial and Trading Company ve Societe Agricole et Industrielle idi (Owen, 1969: 113-114).

1873 yılında Mısır tarihinin en büyük dış borçlanmasının ardından 1875 yılında Hidiv İsmail Paşa malî iflasla karşı karşıya kaldı. İdare döneminde en büyük ve en acil ihtiyacı daima sıcak para olan Hidiv İsmail Paşa daha önceki kredilere idarenin çeşitli gelirlerini ve kendi arazilerini ipotek ettiğinden elinde kalan son gelir getirici ürün olarak gördüğü Süveyş Kanalı hisselerini yani kanal hisselerinin %44'lük kısmını yaklaşık 4.000.000 sterline İngilizlere sattı (Blake, 1966: 581-582; Vatikiotis, 1991: 129). Fakat nihayetinde bu onun içinde bulunduğu finansal krize çare olmadı.

Hidiv İsmail Paşa idareciliği dönemi olan 1863-1875 yılları arasında, en sonu 1873'de olmak üzere, ortalama her sene 7.500.000 £ tutarında "içişlerine dış müdahaleyi gerektiren" (Dicey, 1902: 110) dış borçlanma gerçekleştirdi. Netice itibarıyla ödeme gücünü aşan bu borçlar neticesinde 1875 yılında Mısır maliyesi iflas etti. 1875 yılında Avrupa piyasalarında malî bunalım yaşanmakta iken 1876'nın ilk aylarında da Mısır'ın içinde bulunduğu finansal zorluk Mısır alacaklılarını paniğe sevk ettiği gibi Mısır'ın Avrupa piyasalarından borç bulması imkansız hale geldi. Hem içinde bulunulan finansal kriz hem de Avrupa piyasalarında Mısır'a karşı oluşan olumsuz hava neticesinde kriz daha da derinleşmeden 6 Nisan 1876'da Mısır hükümeti kısa vadeli değişken faizli (Floating Debt) kredi ödemelerini bir önlem olarak 3 ay süreyle askıya aldı (Alexander, 1974: 266-267; Bhaumik, 1998: 380). Bu karar finansal krize çare olmazsa diğer dış borç ödemelerinin de askıya alınması gibi bir takım çareler Mısır hükümeti tarafından gündemde tutulmaya başlandığı bilinmekteydi. Bu durum karşısında Avrupalı alacaklılar Mısır hükümeti nezdinde hükümetleri aracılığıyla baskı kurarak ödemelerin garantiye alınması adına 2 Mayıs 1876'da *Caisse de la Dette publique d'Egypte*'in [Mısır Borç Sandığı] Hidivlik kararnamesi ile kurulmasını sağladılar. Sadece alacaklılar için garanti sağlayan bir araç olmayacak olan Caisse de la Dette publique d'Egypte aynı zamanda Avrupalı güçlerin Mısır yönetimine müdahalesinin de başlangıcını teşkil edecekti.

Hidivlik kararnamesi ile tesis edilen Caisse de la Dette'nin görevi kendisine tahsis edilen gelirleri alacaklılar adına toplamaktı. Caisse de la Dette kararname ile yetki ve sorumlulukları belirlenen her biri 3.000 £ maaş alacak ve beş yıl görev yapacak 4 üyeli yönetim kadrosuna sahipti. Mısır hükümeti Caisse de la Dette'ye tahsis edilen gelirlerde herhangi bir değişiklik yapma hakkına sahip olmadığını kabul etti. Toplanan gelirler borç ödemelerine tahsis edileceğinden eğer gelirler borcu karşılamazsa Mısır maliyesi açığı kapatacağı. Fakat gelirler borçtan fazla olursa bu fazlalık Caisse de la Dette elinde kalacaktı. Mısır hükümeti ile Caisse de la Dette arasındaki anlaşmazlıkların çözüm merci olarak Karma Mahkemeler yetkili oldu. Yönetim kurulu birlikte mahkemeye başvurabileceği gibi kuruldan herhangi bir üye de tek başına mahkemeye başvurma yetkisine sahipti (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58053453/f11.item.zoom>). Caisse de la Dette ile birlikte 20 Aralık 1881'de Düyûn-ı Umûmiye idaresinden önce Osmanlı Devleti'nin vilayeti Mısır'da Avrupalılar borçları için bir idare tesis etmiş oldu. Başka bir ifade ile Caisse de la Dette, Mısır'ın Düyûn-ı Umumiye'si idi (Tablo 5).

* Mısır'da bir imtiyaz avcısı ve hızla zenginleşme taraftarlarının tipik bir örneği olarak bankacı Edward Dervieu önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. David S. Landes, *Bankers and Pashas*, (Massachusetts: Harvard Universty Press, 1958).

Tablo 5. Caisse de la Dette publique d’Egypte’a Tahsis Edilen Gelirler (Sterlin)

Garbiya Müdürlüğü/Vilayeti Gelirleri	1.201.523
Minufiye Müdürlüğü/Vilayeti Gelirleri	714.107
Behera Müdürlüğü/Vilayeti Gelirleri	424.315
Asyut Müdürlüğü/Vilayeti Gelirleri	732.179
Kahire Öşrü	345.389
İskenderiye Öşrü	173.837
İskenderiye, Süveyş, Dimyat, Rosetta, Port Said ve El-Ariş Gümrükleri	639.677
Demiryolları Gelirleri	990.806
Tütün Vergisi	264.015
Tuz Geliri	200.000
Matarich Kirası	60.000
Nil Nehri’nden Vadi-i Halfa’ya kadar olan nehir taşımacılığı ve köprü geçiş (kilit) ücretleri	30.000
Kar el-Nil Köprüsü Geliri	15.000
Daira (Borç karşılığı ipotek edilmiş Hidiv İsmail Paşa Mülkü) Mülkünden	684.411
Toplam	6.475.256

Yukarıdaki tabloda da görüleceği gibi Mısır’ın idareye ait gelirlerinden 6.475.256 sterlin Caisse de la Dette’ye tahsis edildi*. Bunun yanında Mısır idaresinin yaklaşık 750.000 liraya yakın Osmanlı Devleti’ne ödemesi gereken vergi de eklenince (BOA, Y. EE: 121-41 Belge No 21) idarenin senelik garanti gideri 7.000.000 sterlini geçti. 1875 yılı Mısır idaresi gelirleri 10.026.474 sterlin olduğu göz önüne alınırsa idarenin elinde kalan tutar 2.500.000 sterline yakındı ve bununla Mısır’ın idaresi imkansızdı. Dolayısıyla 1882’de İngiliz işgaline giden sürecin dolaylı olarak başlangıcını Mısır gelirlerinin yarısından fazlasına konulan ipotek ile idarenin elindeki az bir gelir ile iyi idare tesis etmeye çalışacak olması teşkil edecekti.

Fransa M. De Blignieres’i, Avusturya Herr von Kremer’i, İtalya da Baravelli’yi Caisse de la Dette’ye komisyon üyesi olarak görevlendirdi. Fakat İngiltere hem Mısır’ın iç işlerine karışmamak hem de Caisse de la Dette’nin yapacağı borç düzenlemesinin (konsolide) daha çok Fransız alacaklılara hizmet edeceği (Atkins, 1968: 74) düşüncesinden dolayı Kasım 1876’ya kadar görevlendirme yapmadı (Dicey, 1902: 147-148). Bu tarihte ise Caisse de la Dette’ye İngilizler adına Evelyn Baring (Lord Cromer) görevlendirildi.

Caisse de la Dette kısa süre sonra Mısır’ın toplam borcunu 91.000.000 £ olarak hesapladı ve bu konuda bir takım düzenleme yaptı (Dicey, 1902: 145). Fakat İngiltere ile Fransa’nın ortak tutumu dolayısıyla Mısır kabinesine atanan iki yabancı bakan dolayısıyla arka planda kaldı. Yine de alacaklılar adına hareket ettirmeyi sürdürdü. Kendisine tahsis edilen gelirleri toplayıp borç ödemelerinin yapılmasını sürdürdü. 1882’de İngilizlerin Mısır’ı işgali ile birlikte Caisse de la Fransızlar tarafından Mısır’daki İngilizlere muhalefet aracına dönüşecekti. 2 Mayıs 1876’da kurulan Caisse de la Dette publique d’Egypte 17 Temmuz 1940’ta kaldırıldığında* 65 yıllık bir geçmişe sahip olarak Mısır tarihindeki yerini aldı.

Mısır’da bu gelişmeler yaşanırken Mısır’ın hukukî hakimi Osmanlı Devleti ise önce Abdüllaziz’in tahtan indirilmesi, ardından V. Murad’ın kısa süreli hükümdarlığı ve nihayetinde II. Abdülhamid’in tahta geçmesi sürecinden geçiyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nin dikkati merkezde hükümdar değişikliğine çekilmişti. II. Abdülhamid’in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra da 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi başlayacak olmasından dolayı artık tüm dikkatler bu savaşa yoğunlaşacaktı. Fakat Mısır’daki durumdan da haberdardı. Nitekim Hidiv İsmail Paşa’nın görevden alınmasının nedeni olarak yapılan dış borçlanma ile Mısır’ın içine düştüğü iflas etkili oldu**. Yine de Osmanlı Devleti’nin hakimiyet alanında hukukunu zedeleyen gelişmelere karşı bir adım atılmadı.

* Benzer şekilde 20 Aralık 1881 tarihli kararname ile Osmanlı Devleti Dünyûn-ı Umûmiyye idaresine damga, alkollü içki, balık avı, tuz, tütün ve ipekten alınan vergilerin (rûsum-ı sitte) tüm gelirleri borçlar için tahsis edilecekti.

* Ayrıntılı bilgi için bkz. Abolition of the “Caisse de la Dette Publique Egyptienne”, Cairo, July 17, 1940. <https://treaties.fcd.gov.uk/data/Library2/pdf/1940-TS0029.pdf>

** “Bir zamandan beri idare-i Mısriyye’nin düçar olduğu müşkilat-ı dahiliye ve hariciye fevkalade kesb-i ehemmiyet edip bu hal Hidiv-i Mısır İsmail Paşa hazretlerinin su-i isti’malatından ileri gelmiş... Müteveffa Said Paşa’nın hin-i zamanında hazine-i Mısriyyenin takriben üç-dört milyon lira kadar düyunu olduğu halde İsmail Paşa kat’i bir lüzum muharrer

4. Sonuç

Kuruluşundan kısa bir süre sonra Caisse de la Dette publique d'Egypte Mısır'ın toplam borcunu 91 milyon Sterlin olarak hesaplamıştı. Bu tutar, 3.000.000 Sterlini biraz aşan dış borçla görevi devraldığı göz önüne alınırsa Hidiv İsmail Paşa'nın 13 yıllık saltanatı için gerçekten muazzam bir tutardı. Borcun sebebi elbette kendi hırs ve tutkularıydı. Sınırlı gelirlerle sınırsız harcamalar gerektiren işlere yönelmişti. Para ve zaman konusunda sabırsızdı. Bundan dolayı dış borçların her biri bir öncekinden daha fazla ağır şartlarla karşısına çıktı ve kabul etti.

Serbest ticaret ilkesinin Mısır'da uygulanması dolaylı olarak ekonomik düzeni etkiledi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın dirayetli idareciliği tekel politikası ile birleşince Mısır'a düzen ve iktisadî refah gelmişti. Avrupalılar Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile ticaret yapmış fakat Paşa üzerinde tahakküm kuracak güçten veya Paşa'nın aleyhinde kullanabilecekleri zaafardan (örneğin para) mahrum kaldıklarından ardıllarını beklemek zorunda kalacaklardı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın gerçek varisi gibi davranan Hidiv İsmail Paşa ise dedesinin güç ve iktidarından mahrumdu. Dedesine güç sağlayan tekeller ortadan kalkmış, kendi kontrolünde olmayan dış olaylar (Amerikan İç Savaşı) dolayısıyla gelirleri artmış yine aynı olayların yatışması ile gelirleri azalmıştı. Kendinden önceki Said Paşa'nın vergileri artırma ve dış borçlanma örnekleri azalan gelirleri karşısında Hidiv İsmail Paşa'nın yegane dayanağı oldu. Bunu İstanbul'dan elde ettiği imtiyazların kendine güven noktasında Hidiv İsmail Paşa'ya verdiği maddi ve manevi güçle destekledi. Kısa zamanda yüksek meblağlar gerektiren büyük işleri halletmek istedi. Fakat borçlanma konusunda idaresinin mali durumunu ve ödeme gücünü göz ardı etti. Buna ek olarak ona borç sağlayacak kişiler de hep yakınında ve hazırды. Borçlanma için ön koşul her defasında giderek ağırlaşan şartların kabulüydü.

Nihayetinde Hidiv İsmail Paşa ülkesini Avrupa'nın bir parçası haline getirmek isterken Avrupa tahakkümü altına soktu. Mısır borcundan dolayı Avrupalı güçlere bağımlı hale geldi. Mayıs 1876'da kurulan Caisse de la Dette publique d'Egypte idaresi Osmanlı topraklarında Tunus'ta 1869'da kurulan Milletlerarası Maliye Komisyonu'ndan sonra ikinci idareydi. Nitekim aradan çok geçmeden Osmanlı Devleti de Tunus ve Mısır'ın borçluluğuna bağlı olarak yaşadığı deneyimi Düyûn-ı Umûmiye idaresinin Aralık 1881'de kurulmasıyla kendi de deneyimleyecekti.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yıldız Tasnifi: Y. EE. 84-1, Y. EE. 90-13, Y. EE. 121-37, Y. EE. 121-41.

Hatt-ı Hümayun: HAT. 890-39319.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir*. yay. haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Altundağ, Ş. (1997). İsmail Paşa. *MEB İ.A.*, C. 5/2. Eskişehir.

Altundağ, Ş. (2021). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı – Mısır Meselesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Al-Rabghi, A. M. (1986). *British Policy Toward Egypt from 1833 to 1885*. (Basılmamış Doktora Tezi). Claremont: Claremont Graduate University.

Atkins, R. A. (1968). *British Policy Toward Egypt 1876 to 1882*. (Basılmamış Doktora Tezi). Berkeley: University of California.

Atkins, R. A. (1974). The Origins of the Anglo-French Condominium in Egypt, 1875-1876. *The Historian* 36/2. (Ocak 1974): 264-282.

Atmore, A. E.. (2004). "Africa on the eve of potition", *The Cambridge History of Africa 6.*" ed. J. D. Fage ve Rpland Oliver. Cambridge. 10-95.

Bhaumik, P. (1968). *British Foreign Policy and France, 1868-1880: A Study in Great Power Diplomacy*. (Basılmamış Doktora Tezi). University of Minnesota.

Blake, R. (1966). *Disraeli*. Londra: Eyre & Spottiswoode.

Crouchley, A. E. (1938). *The Economic Development of Modern Egypt*. Londra: Longmans.

Crabites, P. (1933). *Ismail the Maligned Khedive*. Londra: George Routledge and Sons.

olmaksızın evvela ahali üzerine birçok vergi tarh ve tevzi ile servet-i unumiye-i memleketi ihlal ettikten sonra Avrupadan istikraza başlayarak bugünkü günde memleketi yüz milyon lirada ziyade düyûn-ı harici altına sokmuştur..." BOA, Y. EE. 121-37, H. 6 Recep 1296 (26 Haziran 1879).

- Çetin, A. (2001). "İsmail Paşa, Hidiv." *TDV İ.A.*, C. 23.
- Dawkins, C. E. (1901). "The Egyptian Public Debt." *The North American Review* 173/539. (Kasım, 1901): 487-507.
- Earle, E. M. (1926). "Egyptian Cotton and the American Civil War." *Political Science Quarterly*, C. 41, S. 4, (Aralık, 1926): 520-545.
- Dacey, E. (1902). *The Story of The Khedivate*. Londra: Rivingtons.
- Fahmy, K. (2010). *Paşa'nun Adamları*, çev. Deniz Zarakolu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hobsbawn, E. (2012). *Sermaye Çağı 1848-1875*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Issawi, C. (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York: Columbia University Press, 1982.
- Kısa, Y. (2023). *Savaşlar Döneminde Anadolu Şehirleri İkinci Viyana Kuşatması'ndan Pasarofça Antlaşması'na (1683-1718) Ayntab, Kayseri, Manisa ve Trabzon*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kızıltoprak, S. (2010). *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kızıltoprak, S. (2015). *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kutluoğlu, M. H. "İbrâhim Paşa, Kavalalı". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 21, ss. 330-333.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı – İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Landes, D. S. (1958). *Bankers and Pashas*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Marsot, A. L. (2007). *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Günümüze*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mitchell, T. (2001). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*. çev. Zeynep Altok, İstanbul: İletişim Yayınları.
- McCoan, J. C. (1877). *Egypt As It Is*. New York: Henry Holt and Company.
- Rivlin, H. A. B. (1961). *The agricultural policy of Muhammad 'Ali in Egypt*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Oestrup, J.. (1997). "ABBAS I.", *MEB İ.A.* C. 1, Eskişehir.
- Omar, O. A. (1966). *Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo-Suez Railway 1833-1858*. (Basılmamış Doktora Tezi). Londra: University of London, School of Oriental and African Studies.
- Owen, R. (1969). *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*. Oxford: Clarendon Press.
- Özer Özkaya, S. (2007). *Osmanlı Devleti'nin İdaresinde Mısır (1839-1882)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Râgıb Raif – Rauf Ahmed. (2011). *Mısır Meselesi*. yay. haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Taha, K. H. (1976). *The Reforming Years of Khedive Ismail 1863-1879*. (Basılmamış Doktora Tezi). New York University.
- The External Debt of Egypt*. World Bank Documents, 15 Haziran 1951. No: E-168.
- Vatikiotis, P. J. (1991). *The History of Modern Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

İnternet Kaynağı

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58053453/f11.item.zoom> (Erişim Tarihi 20.05.2021)

<https://treaties.fcdo.gov.uk/data/Library2/pdf/1940-TS0029.pdf> (Erişim Tarihi 15.05.2023)

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
